

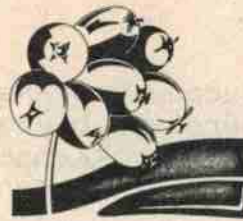
28

gothische dorpskerken en torens

van de

kempische
zandgronden

heemkundige studiekring
de acht zaligheden

D E R O S D O E K

Aflevering 28

Maart 1983

Redactieadres: Th. van der Aalst, Ganzestraat 17,
5527 CA Hapert, tel. 04977-1671.

Administratie: C.H.M. Witmer, Nijverheidslaan 16,
5506 EE Veldhoven.

Moge het een goede gids zijn .....

In de loop van enkele jaren heeft de Studiegroep Kerken en Torens, ook wel genoemd Kempische dorpsgothiek een hoeveelheid gegevens verzameld over de vele thans nog aanwezige kerkgebouwen en -torens in onze nabije en verdere omgeving.

Het zijn immers deze bouwwerken die, in dubbele betekenis, steeds van grote invloed zijn geweest op de ontwikkeling van onze directe leefomgeving. Het kerkgebouw immers vormde het herkenbare middelpunt van de bebouwde dorpskern, die met vaak wijde uitlopers daaromheen gegroepeerd was.

Maar veel meer nog was het kerkgebouw voor het geestelijk leven van onze voorouders van bijzondere betekenis. Elementen van die betrokkenheid vinden we nu nog terug in onze huidige kerken en aanverwante gebouwen.

Zij vertellen ons over de volksaard van de toenmalige kerkgangers, over hun maatschappelijke welstand, over hun bereidheid om in onderlinge samenwerking en gezindheid de gebouwen voor de eredienst, binnen het financieel mogelijke, te verfrazen en aanzien te geven.

En vergeten we vooral ook het ambachtelijke niet. Men stelde er een eer in om hiervan duidelijk blijk te geven.

Zo zelfs, dat er kerken zijn gebouwd, waarvan het ontwerp een geheel eigen maatvoering kende.

De zgn. meestertekens die men soms nog in het metselwerk aantreft zijn de nog zichtbare "handtekeningen" van de bouwers uit die tijd.

Veel van dit soort gegevens zult U in dit nummer 28 van de Rosdoek aantreffen.

Met het oog op het komende toeristisch seizoen meent ons Bestuur er goed aan te doen om dit nummer nu uit te geven.

Temeer daar wij dit op ruimere schaal dan normaal voor de Rosdoek, met het oog op het toerisme, zullen gaan verspreiden.

Het nummer 29 met de meer gebruikelijke inhoud zal in de loop van april a.s. uitkomen.

Graag wens ik dit nummer een goed en ruim lezerspubliek toe.

Moge het een goede gids zijn bij Uw bezoek aan onze nog aanwezige gebouwen van Kempische dorpsgothiek.

De samenstellers maak ik graag een compliment voor hun activiteit en hun inzet.

Oerle, maart 1983

Th. H. v.d. Ven,
voorzitter

DORPSGOTHIK in en rond de Acht Zaligheden

Tijdens de tentoonstelling rond de dorpsgothiek, georganiseerd door de gelijknamige werkgroep in het Eerselse Boerderijmuseum, is door menigeen gevraagd om literatuur over dit onderwerp. De bedoeling van veel bezoekers was klaarblijkelijk om zelf eens een aantal kerken en torens te gaan bezoeken.

In dit nummer van de Rosdoek willen wij wat vertellen over datgene wat in onze direkte omgeving is te vinden. We willen dat echter niet doen zonder nog eens te wijzen op twee uitstekende boekjes over dit onderwerp van onze streekgenoot Wies van Leeuwen. Hij heeft geschreven "Langs onze oude Brabantse kerken", een deel over Oostelijk Brabant en een deel over Westelijk Brabant. De boekjes zijn uitgegeven bij Bosch en Keuning in Baarn en zijn nog altijd bij de boekhandel verkrijgbaar. Voor wie belangstelling heeft voor onze dorpskerken zijn de boekjes de moeite van het aanschaffen alleszins waard.

De Kempense dorpen waren in de Middeleeuwen en nog tot in het begin van deze eeuw agrarische dorpen. Dat wil zeggen dat ze gericht waren op de landbouw en dat ze bewoond werden door boeren. Dit in tegenstelling tot de tegenwoordige tijd, nu de boer meestal woont in het buitengebied. Dat hield in dat die dorpen klein waren en doorgaans niet meer dan rond de honderd inwoners telden. Werden ze groter dan zou de omringende landbouwgrond en de graasgronden op te grote afstanden komen te liggen.

Enkele dorpen vervulden een rol als pleisterplaats aan verkeersroutes. De dienstverlenende en ambachtelijke bedrijven vestigden zich voor het grootste deel daar. De Markt van Eersel heeft zijn ontstaan en zijn vorm daaraan te danken.

Gemeentegrenzen en parochiegrenzen waren in de Middeleeuwen voor het grootste deel dezelfde, en binnen die grenzen waren een aantal kernen te onderscheiden.

De kerken werden vaak bediend vanuit kloosters en abdijen, waarvan de namen ook nu nog velen van ons bekend in de oren klinken. Behalve de abdij van Echternach in Luxemburg zijn die van Averbode en Tongerlo bekend, en de abdij van Postel, toen nog een priorij.

Daarnaast waren er z.g. eigen kerken die behoorden bij een heerlijk domein. In het boek "De Acht Zaligheden" van Mandos en Kakebeeke kan men het een en ander lezen over de nederzettingen in onze streek en in "Brabants Heem" schreef Frans Theuws een artikel over "De Oerparochie in de Kempen" (jaargang 33 1981 nr. 4 blz. 184). De boerderijen en het merendeel van de burgerwoningen waren in die tijd opgetrokken in z.g. vakwerkbouw. In Zuid Limburg, en verder in Duitsland en Noord Frankrijk zijn nog veel gebouwen volgens die konstruktie te vinden. Het huis bestond uit een houten skelet, afgedekt met een dak van stro, en met wanden van vlechtwerk van wilgentenen. Die wanden werden bestreken met leem, om een goede tochtvrije gevel te vormen.

Van de oudste kerken in deze streek is niets meer bekend dan datgene wat bij opgravingen is gevonden, en daarbij kwamen de sporen voor de dag van de houten stijlen van een dergelijke konstruktie. Het is waarschijnlijk dat ook die kerken waren afgedekt met daken van stro of riet en voorzien van wanden van vlechtwerk en leem als boven omschreven. Met name de kerkjes uit de Karolingische tijd moeten we ons zo voorstellen.

De eerste eeuwen na het jaar 1000 zijn de eerste kerken van steen gebouwd. Daarvoor werd dan geen baksteen gebruikt, maar tufsteen, een poreus vulkanisch gesteente dat hier vanuit de

Eifel in Duitsland werd ingevoerd. Die kerken moeten alleen al door hun materiaal temidden van de met stro gedekte vakwerkhuzen opvallende verschijningen zijn geweest. Maar uiteraard niet alleen daardoor.

Al waren het kerken van zeer bescheiden afmetingen, de muren waren aanmerkelijk hoger dan die van de omringende boerderijen. Het oude Wilibrorduskerkje in Waalre en vooral het z.g. Boterkerkje in Oirschot (detail op afb. 1.) geven ons er een beeld van. De kerkruimte bestond uit een eenvoudig rechthoekig zaaltje, met een wat smaller en wat lager koor. In de meeste gevallen zal een toren niet aanwezig zijn geweest. Van Gemonde zijn afbeeldingen bekend van een romaanse toren en voor het overige moeten we ze zoeken aan de maaskant en de Betuwe.

De abdijkerk van Postel dateert uit dezelfde tijd en is een voorbeeld van een voor die tijd en deze streek grote, driebeukige romaanse basiliek. Bij opgravingen blijkt vaak dat de huidige kerk werd voorafgegaan door een oudere, romaanse tufstenenkerk. Dat is b.v. het geval geweest in Bergeijk. Over de kerk van Bergeijk het Hof is in het Eicha-museum een folder te vinden die een beeld geeft van de ontwikkelingen die daar, en ongetwijfeld op veel meer plaatsen, hebben plaats gehad voor de nu nog aanwezige kerk haar huidige vorm kreeg.

Daarom behoeven we er ons ook niet over te verbazen dat er zo weinig is terug te vinden van kerken tussen 1200 en 1400. Die zullen vaak zijn verbouwd. Maar het is natuurlijk niet uitgesloten dat in een aantal gevallen er geen behoefte bestond aan een grotere kerk.

De enorme toename van bouwactiviteiten vanaf circa 1400 is wel zeer opvallend. Er zijn nog andere aanwijzingen dat er in die tijd sprake was van welvaart en bevolkingsgroei. En het ligt voor de hand dat dan de kerk te klein werd. Torens en kerken zijn zelden even oud. Dikwijls is dat duidelijk af te lezen uit de tegenstelling

tussen de grootte van de toren en die van de kerk. In Eersel is de toren vóór 1400 gebouwd, terwijl de kerk uit de vijftiende eeuw dateert. De toren is dan ook te klein voor de kerk, en aan de oostzijde van de toren zijn de galmgaten in de bovenste geleiding grotendeels afgedekt door het dak van de kerk. Dat is in strijd met de bedoeling van galmgaten, die immers het geluid vrij dienen door te laten. De toren is klaarblijkelijk gebouwd bij een kerk die veel kleiner en lager was, al is tot op heden daarvan niets teruggevonden. (Jubileumboek St. Willibrorduskerk Eersel).

Waar kerk en toren wel tegelijk werden gebouwd, zoals in Middelbeers, reikte de gehele klokkenverdieping boven de nok van het kerkdak. Als dat het geval is, bewijst dat overigens nog niet dat kerk en toren even oud zijn, maar dat de toren werd gebouwd bij de nu nog bestaande kerk.

Het kon voorkomen dat van een bestaande combinatie van kerk en toren, de kerk werd vergroot en uitgebreid of door een nieuwe, grotere kerk vervangen. Iets dergelijks moet het geval zijn geweest in Oostelbeers. Men heeft toen eenvoudigweg de gehele toren, die al compleet was met klokkenverdieping en al, met een tweede klokkenverdieping verhoogd. Daarmee was de toren weer hoog genoeg voor de grotere kerk.

De beide klokkenverdiepingen zijn in Oostelbeers nog goed te herkennen, evenals in Stiphout, waar klaarblijkelijk hetzelfde is gedaan.

Van de nog resterende romaanse torens is er geen enkele niet in latere tijd verhoogd. En in Meer, gelegen in de provincie Antwerpen en nabij de nederlandse grens, lijkt het wel alsof de toren meer dan éénmaal is verhoogd. In het nabij gelegen Meerle lag een bescheiden maar zeer volledige dorpskerk, compleet met kruisarmen, zijbeuken en een koor. Aan de westzijde een al even bescheiden bijpassend torentje. Men heeft daar het koor afgebroken en is begonnen met de bouw van een groot riant koor met grote ramen en natuur-

steenversieringen en dito kruisarmen.

Het is natuurlijk de bedoeling geweest de gehele oude korpskerk te vervangen door een nieuwe, veel riantere kerk, maar men is halverwege blijven steken. De oude en de latere kruisarmen, die als grote en kleine broer tegen elkaar zijn gebouwd en de grote tegenstelling in allure tussen de afgeschreven kerk en de onvoltooid gebleven droom, bieden een sprekend maar merkwaardig beeld.

Natuurlijk zijn ook in latere tijd de kerken nog verbouwd. In Lage Mierde is het oude kerkschip gehandhaafd, terwijl aan het einde van de 19e eeuw kruisarmen en koor zijn gebouwd. In Eersel zijn rond 1930 van de toenmalige kerk het koor gesloopt en een nieuw transept en koor toegevoegd. Bij de kerk van Waalre is een verschijningsvorm opgeroepen die in zijn huidige samenhang vroeger nooit heeft bestaan. Het romaanse kerkje was daar uitgebreid met één travee aan de westzijde, waartegen de toren aansloot. In de vorige eeuw was aan de oostzijde een nieuw koor gebouwd met kruisarmen. Dat koor verving een middeleeuws gothisch koor.

Men heeft in de jaren na de laatste oorlog bij de restauratie de negentiende eeuwse toevoegingen afgebroken en het romaanse kerkje op zijn oorspronkelijke hoogte, die lager was als de kerk, teruggebracht.

Tegenover het kerkje met toren van Middelbeers en van Diessen, die in één keer gebouwd lijken, staat de kerk met toren van Hilvarenbeek, die het produkt lijkt van een uiterst wispelturige bouwheer. In werkelijkheid is de lange bouwtijd debet aan de vreemde combinatie van pseudobasiliek met hallekerk, de kruisarmen met zijbeuken en het enorm lange schip met het aansluitende koor. Daarnaast komt een bijzonder fraaie, laatgothische sakristie voor met gemetselde netgewelven.

Zeer opvallend is het dat zoveel torens alleen zijn achtergebleven, terwijl de kerken zijn gesloopt. Dat heeft te maken met de scheiding van kerk en staat, die vooral sedert de franse tijd gestalte heeft gekregen.

In de Middeleeuwen funktioneerden de kerktorens met hun klokken als boodschappers, niet alleen om kerkdiensten aan te kondigen, maar ook om op te roepen voor het afdragen van de tienden, de belasting, voor het afkondigen van oorlog en vrede en het oproepen van schuttersgilde of dienstplichtige soldaten. Terwijl de kerk aan één van de kerkgenootschappen werd toegekend toen in de franse tijd de vrijheid van godsdienst werd hersteld, bleef de toren daarom eigendom van het gemeentebestuur. Wilde men de parochiekerk slopen en door een nieuwe vervangen, dan was het zeker niet vanzelfsprekend dat ook de toren werd gesloopt. Overigens zal de veel solidere konstruktie van de torens er ongetwijfeld toe hebben bij gedragen dat de noodzaak tot vervanging meestal niet zo groot was.

Over de ligging van de kerken ten opzichte van de dorpskernen is geen volkomen duidelijkheid. Kakebeeke wijst op de ligging van een aantal kerken, waaronder die van Eersel, centraal tussen buurtschappen. In het geval Eersel zijn dat Stokelen, Schadewijk en Eersel, destijds uitsluitend bestaande uit Markt en Hint. Die omliggende buurtschappen waren tiendplichtig aan de kerk en waren in oorsprong akkerdorpen. Kakebeeke noemt die konstellatie een tiend-akkerdorp. In een enkel geval heeft de dorpskern zich verplaatst, zoals in Knegsel, waar nabij het huidige "monument" in de bossen de kern Knegsel heeft gelegen. In Oostelbeers ligt de toren geheel alleen in de velden, maar in Bergeijk, Boxtel en Sint Oedenrode bijvoorbeeld, ligt de kerk wat terzijde van het huidige centrum, dat overigens al een respectabele ouderdom heeft.

Waar de kerk werd gesticht als een eigen kerk

van een domein, lijkt een nauwe relatie te bestaan tussen de centrale hoeve en die kerk. In een enkel geval was tot in de vorige eeuw de kerk omgeven door water. In Boxtel omspoelden Dommelarmen het kerkhof en in Oerle was een gracht aanwezig. Merkwaardig is dat van die grachten niets meer aanwezig is. Bij een aantal oude pastorieën (Oostelbeers, Middelbeers en Duizel) zijn ze nog wel aanwezig.

Sommige kerken liggen duidelijk hoger dan hun omgeving. In Steensel (afb.2), waar tot na de tweede wereldoorlog de toren en het kerkhof in het vrije veld lagen, is dat duidelijk het geval. Ook in Boxtel ligt het kerkhof hoog ten opzichte van de omgeving.

In Steensel, Duizel (afb.3), Bergeijk, Hoogeloon (afb.4), Bladel en vele andere plaatsen is het kerkhof omgeven door een beukenhaag. Iets meer karakteristieks is voor onze streken nauwelijks te verwachten. Maar ook stenen muren, afgedekt met een ezelsrug, bakstenen opgemetseld als het dak van een huis, komt op grote schaal voor. (Vessem, Middelbeers, Oirschot, maar uit prenten uit de achttiende eeuw blijkt dat toen ook voorgekomen te zijn bij de kerken van Eindhoven (afb.6), en o.a. Someren (afb.5)) Het kerkerf van Oostelbeers is omgeven door een soort akkerwal. In nagenoeg alle gevallen heeft het kerkerf de typische ovale vorm rondom de gevels van de kerk.

De vormentaal van de Gothiek is opgekomen en heeft zich ontwikkeld in Frankrijk. Frankrijk is rijk aan kalksteen die aan de oppervlakte komt, gemakkelijk winbaar is en gemakkelijk te bewerken. De romaanse architectuur in Frankrijk wordt in haar vormgeving gekenmerkt door wat mogelijk is in die steen, en in de gothische bouwkunst worden de mogelijkheden nog verder uitgebuit, zo ze al niet worden overschreden. De rijk gebeeldhouwde gothische kerken, zoals de Notre Dame in Parijs en in Laon, Chartres, Amiens en Reims, tonen hoe vir-

tuos de laat middeleeuwse bouwmeesters met de kalksteen omsprongen. In ons land konden alleen de grote stadskerken in de kostbare natuursteen worden gebouwd, of beter gezegd bekleed. Want de Sint Jan in den Bosch, de Lieve Vrouwekerk in Breda, de Dom van Utrecht enz. zijn met natuursteen beklede bakstenen kerken. De minder belangrijke kerken, waartoe die in onze streek behoren, werden geheel in baksteen gebouwd. Baksteen, met de bekende rechthoekige vorm, legt natuurlijk beperkingen op aan de vormgeving. Er zijn speciaal te vormen profielstenen denkbaar, zoals afschuining onder een hoek van 45 graden, een kwart hol en zelfs een soort peerkraal-profiel. Rondom de westingang van de toch heel simpele toren van Steensel, komen bijna alle mogelijkheden voor (afb.7 en 8). Voor druiplijstprofielen kan men in Duizel terecht, en daar komen zelfs de bekende neuzen uit gothische driepas-traceringen voor, gebakken in terra-cotta. Grotere en meer versierde kerken vertonen primitieve hogeltjes op bakstenen pinakels (Hilvarenbeek, Diessen). Maar de toren van Oirschot zou, als men de natuursteen zou wegdenken en vervangen door baksteen, wat met de bovengenoemde profielstenen zonder meer kan, alleen van kleur verschieten omdat de schilderachtige speklagen zouden verdwijnen. De vorm zou nergens behoeven te worden aangepast aan de baksteen. Niettemin is de toren van Oirschot, en daarnaast die van Sint Michielsgestel en Vught, een rijk versierde toren. Het zijn rijke voorbeelden van echte baksteengothiek.

Iets minder rijk van vorm zijn Boxtel, Hilvarenbeek, Diessen en Waalre, maar die zijn zelfs, nagenoeg zonder gebruik te maken van natuursteen, in baksteen uitgevoerd.

Die konsekwente toepassing van baksteen, tot in allerlei versierende details, is karakteristiek voor de gothiek in onze streek. Hoe meer hulpmiddelen nodig zijn om versieringen te maken, zoals rijke traceringen van natuursteen, hoe meer

men bedacht moet zijn op invloeden van buitenaf. De meest eenvoudige voorbeelden van dorpsgothiek in onze streken doen daarentegen in een aantal opzichten denken aan romaanse architectuur. De voor de 12e eeuw zo karakteristieke rondboogfriezen en vlakke, brede licenen (muurdammen), komen ook voor aan de torens van Schijndel, Luyksgestel en Steensel. Met boogvormen die uit de gothiek voorkomen, vinden we vergelijkbare friezen terug aan nagenoeg alle torens in onze directe omgeving, zoals Waalre, Bladel, Vessem, Middelbeers, Esch, Hoogeloon (afb.4), en vele andere. Naast de romaanse rondbogen vinden we dan spitsbogen, korfbogen en segmentbogen, al of niet met gothische toevoegingen (afb. 1).

Het rijker worden van vormen gaat deels gepaard aan het voortschrijden van de tijd. Maar dat neemt niet weg dat de op een boogfries en twee druiplijsten na geheel vlakke toren van Schijndel, zo om en nabij 125 jaar later gebouwd moet zijn dan de torens van Eersel en Hoogeloon, die voorzien zijn van steunberen. De toren van Steensel verraadt zijn laat 15e eeuwse oorsprong door speklagen en profileringen rondom de ingang (afb.7 en 8), terwijl voor het overige alles doet denken aan een veel vroegere bouwtijd. In de 16e eeuw worden gevelnissen in torens steeds dieper. Daarnaast worden natuurstenen speklagen steeds meer toegepast.

Vergelijkt men de toren van Boxtel (eind 15e eeuw) met de zestiende eeuwse torens van Oirschot, St. Michielsgestel en Vught, dan wordt dat duidelijk. Hilvarenbeek dateert ook uit de zestiende eeuw, maar mist de speklagen. En dat de toren van Diessen uit dezelfde tijd dateert als die van Hilvarenbeek ziet men aan details aan steunberen, pinakels en aan de traptoren met zijn holle flanken. Veel gemakkelijker is echter bij die toren de late gothiek herkenbaar aan de details van de natuurstenen omlijsting van de hoofdingang. Maar daar kon men dan ook de go-

thiek toepassen zoals in het land van herkomst. Karakteristiek voor de zestiende eeuw zijn de balustraden gemetseld van baksteen die voorkomen aan torens, voor de galmgaten, topgevels van transepten (Boxtel en Oirschot, Vught, St. Michielsgestel en Hilvarenbeek) en soms in het interieur als triforium, zoals in Oirschot. Tegenover het gebruik van de uitdrukking "kempische gothiek" staat de realiteit dat er sprake is van een grote diversiteit aan vormen en karakter op de zandgronden van Noord Brabant en van de belgische provincies Limburg en Antwerpen. Zelfs in een beperkt gebied als dat van het kwartier Kempenland, of zelfs nog beperkter, bijna samenvallend met het gebied van de Acht Zaligheden, vindt men wel een aantal zeer streek gebonden overeenkomsten, maar verder een grote verscheidenheid. Tegenover de kolos van Steensel (afb.2), staat het verfijnde torentje van Vessem. Hoewel we ook de toren van Middelbeers verfijnd kunnen noemen, is de overeenkomst met Vessem niet groot. De toren van Duizel (afb 3), met zijn slanke opzet, die ongetwijfeld samenhangt met de haaks op de gevels geplaatste steunberen, vertoont een uitwerking in bijzonder eigenzinnige details. In veel opzichten lijkt de toren van Waalre een rijkere uitwerking van de toren van Bladel. De torens van Eersel en Hoogeloon hebben veel gemeen, zij het dat die van Hoogeloon een geleding meer heeft en daardoor hoger is. Maar daarmee zijn niet alle verschillen genoemd. Daartussendoor valt te konstateren dat de torens van Bladel en Hoogeloon ongeveer dezelfde ingangspartij hebben, die van Steensel, Hoogeloon en Bladel vergelijkbare traptorens, de torens van Son en Woensel hebben beide spitsjes op de steunberen terweerszijden van de westgevel. De klokkenverdiepingen van Gerwen en Stiphout zijn nagenoeg identiek, maar om overeenkomsten te vinden met de toren van Leende, moeten we verder weg, naar Noord Limburg (Nederweert) en

Belgisch Limburg.

Wat bijna altijd is terug te vinden, is een echt Gothisch principe, dat een gebouw naar boven toe steeds rijker wordt versierd. De meeste torens in onze streek hebben drie geledingen. In België vindt men meer torens met vier geledingen of meer. Bij ons zijn dat uitzonderingen (Luyksgestel, Hoogeloon, Diessen). De torenspitsen hebben zelden dezelfde ouderdom als de toren zelf. Dat valt te begrijpen als men zich realiseert dat zo'n spits een gemakkelijk slachtoffer is van de bliksem, in een tijd dat bliksemafleiders niet bestonden, en van de storm. De torenspitsen van Hilvarenbeek en Boxtel zijn aangebracht na 1600, Woensel en Son hebben niet meer de oorspronkelijke, zeer hoge en slanke spitsen en de blaas van Leende lijkt ook van later datum dan de toren. Niettemin is in een aantal gevallen niet te verwachten dat de later vernieuwde spits zoveel anders is dan de oorspronkelijke (Eersel, Duizel, Hoogeloon, Bladel, Waalre, Middelbeers, enz). Zoals gezegd, was de toren in verband met de klokken zeer belangrijk. Waar de toren door wat voor oorzaak dan ook was verdwenen of nooit geweest, werden luidhuizen gebouwd. Het enige dat nog over is vinden we in Bergeijk, maar in Someren (afb.5), Stratum (afb.9), Striyp, Knegsel, Westerhoven en Zeelst waren ook klokkestoelen zoals in Bergeijk te vinden. In Casteren en Wintelre kwamen klokketorentjes voor zoals op het dak van het boterkerkje in Oirschot, uitwendig geheel met leien bekleed.

De meest voorkomende vorm van kerken van vóór de reformatie is de basiliek. De eerste christelijke kerken na Constatijn de Grote hadden al die kenmerkende vorm: een hoog middenschip, geflankeerd door twee of soms meer lagere zijbeuken. In de Middeleeuwen is die vorm rijker uitgewerkt, met kruisarmen (transepten), kooromgangen en straalkapellen. Zo is de Sint Janskathedraal een vijfbeukige basiliek met kooromgang en straalkapellen en kruisarmen. De Sint Pieterskerk van Oirschot is een driebeukige basiliek met kruisarmen,

een kooromgang en straalkapellen. De Sint Petruskerk van Boxtel heeft alleen geen straalkapellen, maar heeft verder alles wat voor Oirschot is genoemd. Beide zijn grote kerken, maar ook kleine kerken in onze dorpen hebben vaak in principe dezelfde vorm, n.l. de driebeukige basiliek met kruisarmen. Kenmerkend daarvoor is dat het middenschip zoveel hoger is dan de zijbeuken, dat boven het dak van die zijbeuken, in de zijgevels van het schip nog ramen voorkomen. Voorbeelden van dergelijke kerken zijn de kerk van Gerwen (afb.10), van Leende en die van Eersel in haar oorspronkelijke staat. De kerken van Someren (afb.5), Eindhoven (afb.6), Stratum (afb.9) en Son (afb.14), zijn enkele voorbeelden van driebeukige basilikaal opgezette kerken, deels zonder kruisarmen, maar die alle zijn gesloopt. Bij veel dorpskerken, en dat niet alleen in onze streek, is het middenschip zo laag gehouden dat het met de zijbeuken onder één dak is aangebracht. Men spreekt dan van een pseudo-basiliek. Dat type is nog altijd het meest voorkomende. Voorbeelden zijn: Middelbeers (afb.12), Diessen, Bergeijk, Hilvarenbeek (althans gedeeltelijk), Helvoirt en bijna alle verdwenen kerken van de Kempen. Het nog bestaande schip met zijbeuken van de kerk van Lage Mierde vertoont echter een basilikale opzet.

Omdat bij een pseudo-basiliek het schip geen zijgevelramen kan hebben, was het middenschip slecht verlicht. In een enkel geval, zoals in Bergeijk, plaatste men een soort dakkapellen op het dak van het schip, waarmee dat een directe lichtinval kreeg.

De meest eenvoudige vorm vertoont de kapel op de Markt van Eersel, één ongedeelde ruimte. Dat soort kapellen kwam in het verleden veel meer voor, zij het niet als parochiekerk. De onlangs opgegraven kerk van Dommelen had een éénbeukig schip en aan de oostzijde een afzonderlijk aangebouwd koor. De kerk van Breugel vertoont dezelfde vorm, zij het dat die voorzien is van

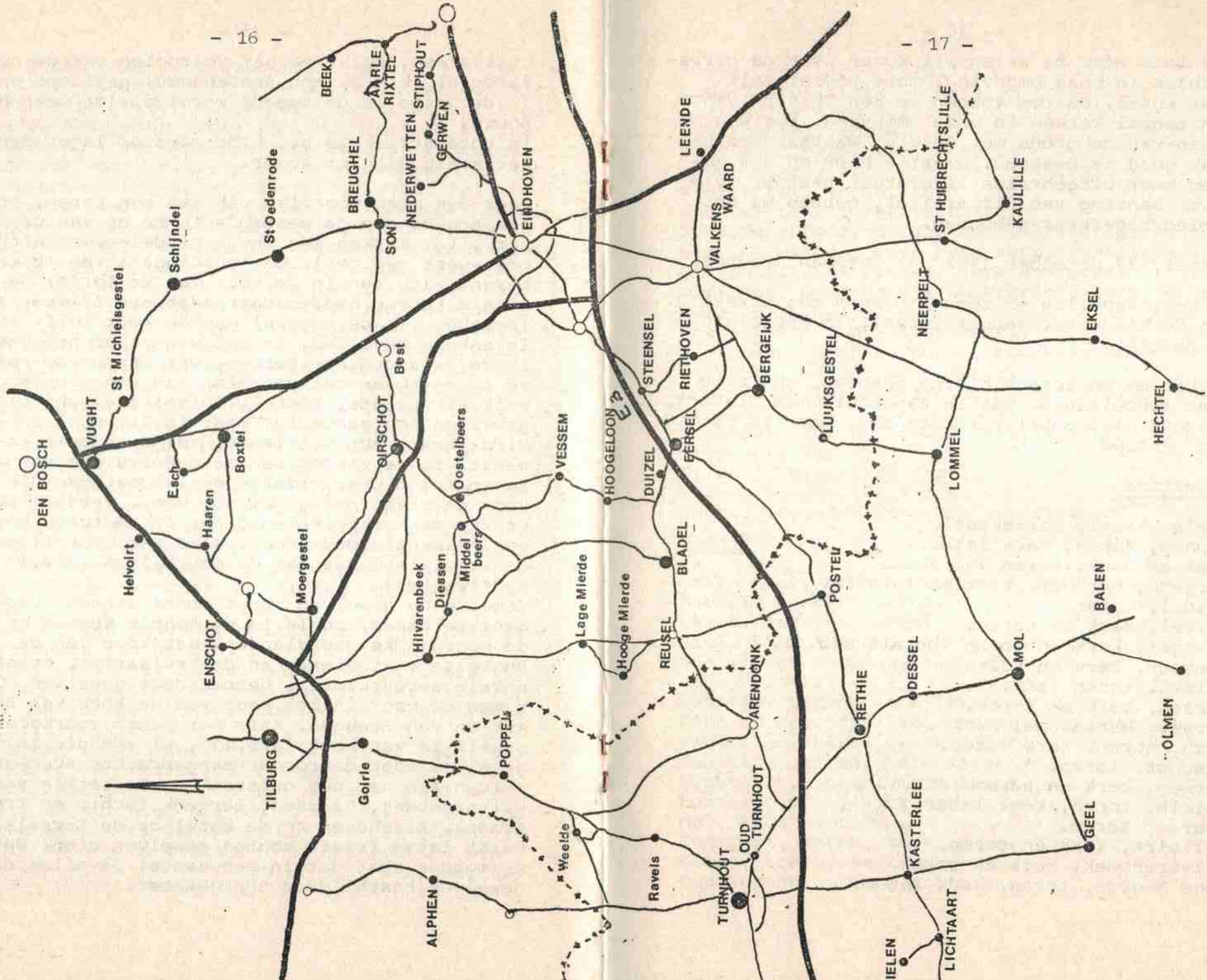
kruisarmen, welke na het voltooiën van de oorspronkelijke kerk zijn aangebouwd, gesloopt en in de jaren na de tweede wereldoorlog weer herbouwd.

In onze streek is het koor meestal lager dan het schip of niet hoger.

Waar een kerk voorzien was van een toren, stond die steeds aan de westzijde in de as van de kerk, (de kerken zijn in de middeleeuwen altijd oost-west gericht). De hoofdingang van de kerk bevond zich dan in de voet van de toren. De meeste kerken hadden daarnaast een of meer zijingangen, in de zijgevel van de kerk zelf.

In enkele gevallen, en dat was zeker het geval in de belangrijker kerken, was daarom de ruimte in de torenvoet voorzien van een stenen gewelf. In Leende, Boxtel, Duizel o.a. zijn die gewelven nog aanwezig, maar in Steensel en Middelbeers zijn ze klaarblijkelijk bedoeld geweest. In de wanden van de onderruimte van de toren komen daar namelijk de inkassingen die voor gewelven nodig zijn nog voor. Verder kwamen in de kerkportalen onder in de toren houten balkenplafonds voor, soms met geprofileerde sleutelstukken aan de moerbalken (afb.13 Nederwetten).

Gemetselde gewelven zijn in onze streek overigens zeldzaam, zoals in de gehele Kempen en in de noordelijke nederlanden. Het koor van de Boxtelse Sint Pieter en de kruisarmen, naast enkele nevenruimten, hebben deze gewelven. Ook komen ze voor in het koor van de kerk van Bergeijk en van Breugel. Maar het meest voorkomende gewelf is van hout (afb.11), al zijn die in veel gevallen door daaronder aangebrachte stucgewelven aan het oog onttrokken. De kerken van Hilvarenbeek, Diessen, Bergeijk (schip en kruisarmen), Riethoven en de kapel op de Eerselse markt laten fraaie houten gewelven zien. Het vermoeden rijst dat in een aantal gevallen die gewelven beschilderd zijn geweest.

DEN BOSCH

VUGHT

St Michielsgestel

Helvoirt

Esch

ENSCHOT

Haaren

Boxtel

TILBURG

Moergestel

Goirle

Hilvarenbeek

QIRSCHOT

Best

Diesse

Middel beers

Oostelbeers

Lage Mierde

VESSEM

Hooze Mierde

HOOGELOON 12

DUIZEL

EINDHOVEN

REUSEL

STEENSEL

LEENDE

Ravels

BLADEL

RIETHOVEN

VALKENS WAARD

Weelde

ARENDONK

BERGEIJK

NEERPELT

ALPHEN

POPEL

POSTEL

LUJKSGESTEL

ST HUIBRECHTSLILLE

TURNHOUT

RETHIE

LOMMEL

KAULILLE

HECHTEL

OUDE TURNHOUT

DESEL

MOL

EKSEL

TIENEN

KASTERLEE

BALEN

GEEL

LICHTAART

OLMEN

Wie iets meer te weten wil komen over de dorps-
gothiek in onze omgeving, moet vooral zelf
gaan kijken. Daarom voegen we een lijst bij van
een aantal kerken in onze omgeving, ter weers-
zijden van de grens met België, waaraan een be-
zoek goed is besteed. Omdat echter op dit ge-
bied meer uitgebreide literatuur bestaat, zie
in de aanvang van dit artikel, hebben we het
gebied beperkter gehouden.

Eersel, 27 december 1982   Herman Strijbos.

Kerken, kapellen en torens binnen een straal
van 30 kilometer vanuit Eersel, in Nederland
en België.

De kerken en torens hierna genoemd, zijn alle
laat middeleeuws. Wat is aangeduid met "later",
behoeft niet onbelangrijk te zijn, maar is na die
tijd gebouwd.

Nederland

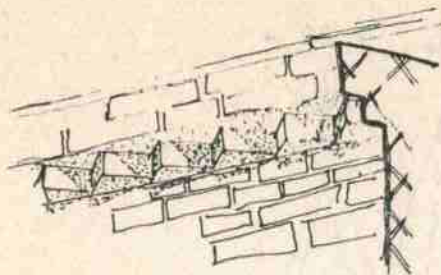
Aarle Rixtel, Mariakapel.
Alphen, toren, kerk later.
Beek en Donk, toren van Beek.
Bergeijk, het Hof, kerk en luihuis.
Bladel, toren.
Boxtel, kerk en toren.
Breugel, kerk en toren (detail afb.1).
Diessen, kerk en toren.
Duizel, toren (afb.3).
Eersel, kerk en toren.
Eersel, Mariakapel Markt.
Esch, toren, kerk later.
Enschot, toren.
Gerwen, kerk en toren (afb.10).
Goirle, toren, kerk later.
Haaren, toren.
Helvoirt, kerk en toren.
Hilvarenbeek, kerk en toren.
Hoge Mierde, toren, kerk later.

Hoogeloon, toren (afb.4).
Lage Mierde, kerk(-schip) en toren.
Leende, kerk en toren.
Luyksgestel, toren.
Sint Michielsgestel, toren.
Middelbeers, kerk en toren (afb.12).
Moergestel, toren, kerk later.
Nederwetten, toren (afb.13).
Sint Oedenrode, toren, resten kerk (Eerschot).
Sint Oedenrode, koor oude kerk, rest later.
Oirschot, Sint Pieter, kerk en toren.
Oirschot, boterkerkje op Vrijthof, kerk (detail
toren. afb.1).
Oostelbeers (bij Hillestraat), toren.
Riethoven, kerk en toren, sterk verbouwd.
Schijndel, toren, kerk later.
Son, toren (detail afb.1, gewelf afb.11, toren
afb.14).
Steensel, toren (afb.2, details afb.7 en 8).
Stiphout, toren.
Tilburg, Hasseltse kapel.
Vessem, toren, kerk later.
Vught, toren en koor met transeptkerk.

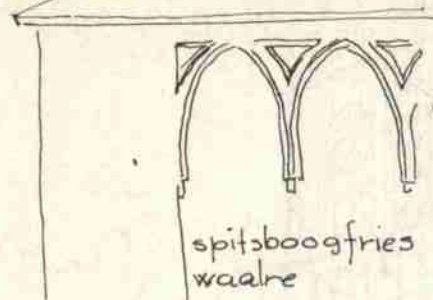
België

Balen Neet, kerk en toren.
Dessel, kerk en toren.
Eksel, kerk en toren.
Geel, Sint Amands, kerk en toren.
Geel, Sint Dymphna, kerk en toren.
Geel, kapel.
Hechtel, toren, kerk later.
Sint Huibrechtslille, toren, kerk later.
Kasterlee, toren, kerk later.
Kaulille, toren, kerk later
Lichtaart, toren, kerk later.
Lommel, toren, kerk later.
Mol, kerk en toren.
Nearpelt, toren, kerk later.
Olmén, toren, kerk later.
Oud Turnhout, kerk en toren.

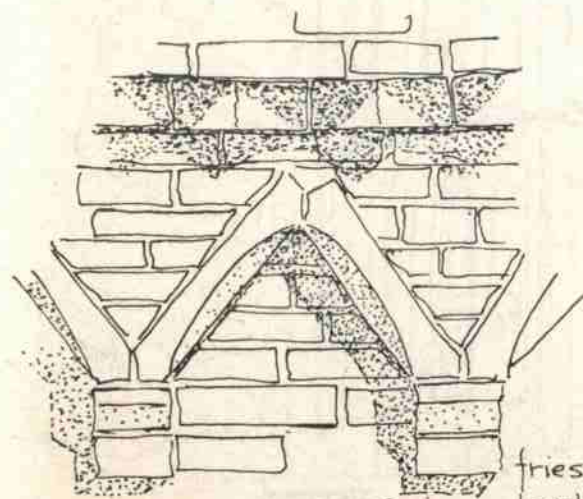
Poppel, kerk en toren.
 Postel, abdijkerk.
 Ravels, toren, kerk later.
 Rethie, toren, kerk later.
 Tielen, toren, kerk later.
 Turnhout, kerk en toren.
 Weelde, toren, kerk later.

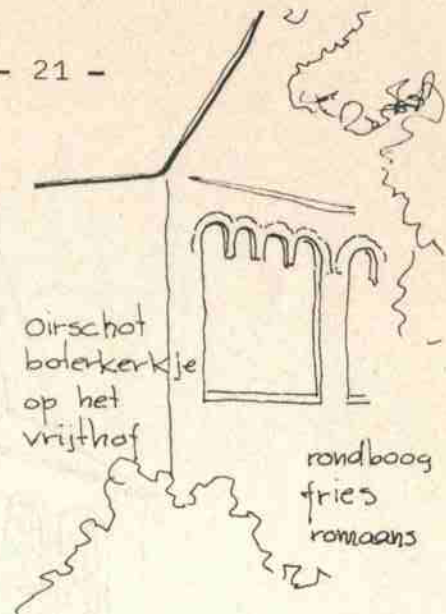
muizentandfries zeer algemeen
 van 1350 tot 20^e eeuw

spitsboogfries
 waalre

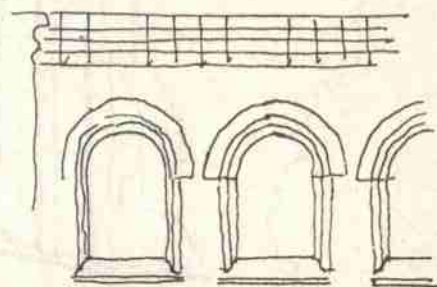

fries van schijn-spitsbogen
 kerk van breughel.

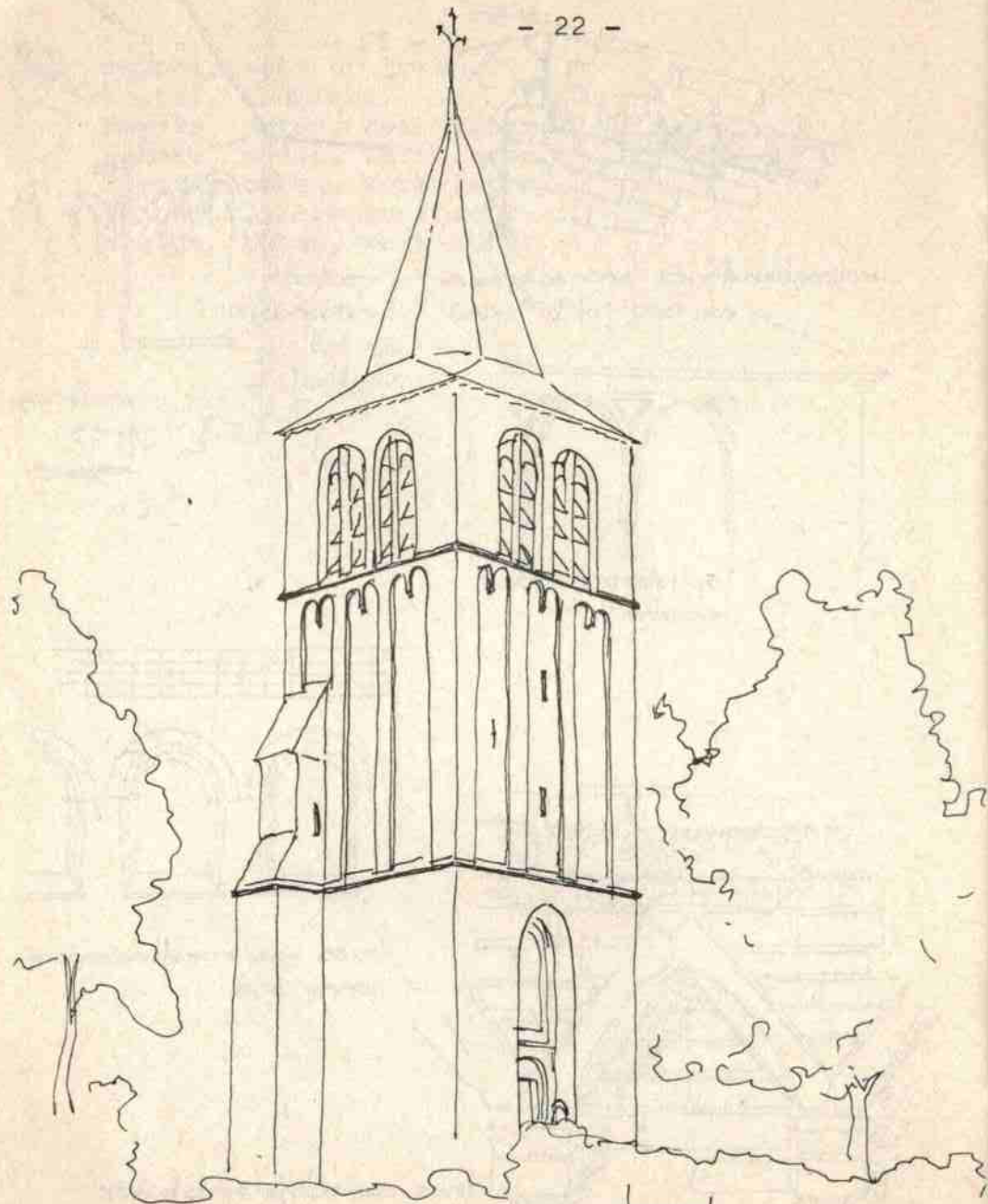

Oirschot
 balerkerkje
 op het
 vrijthof

rondboog
 fries
 romaans

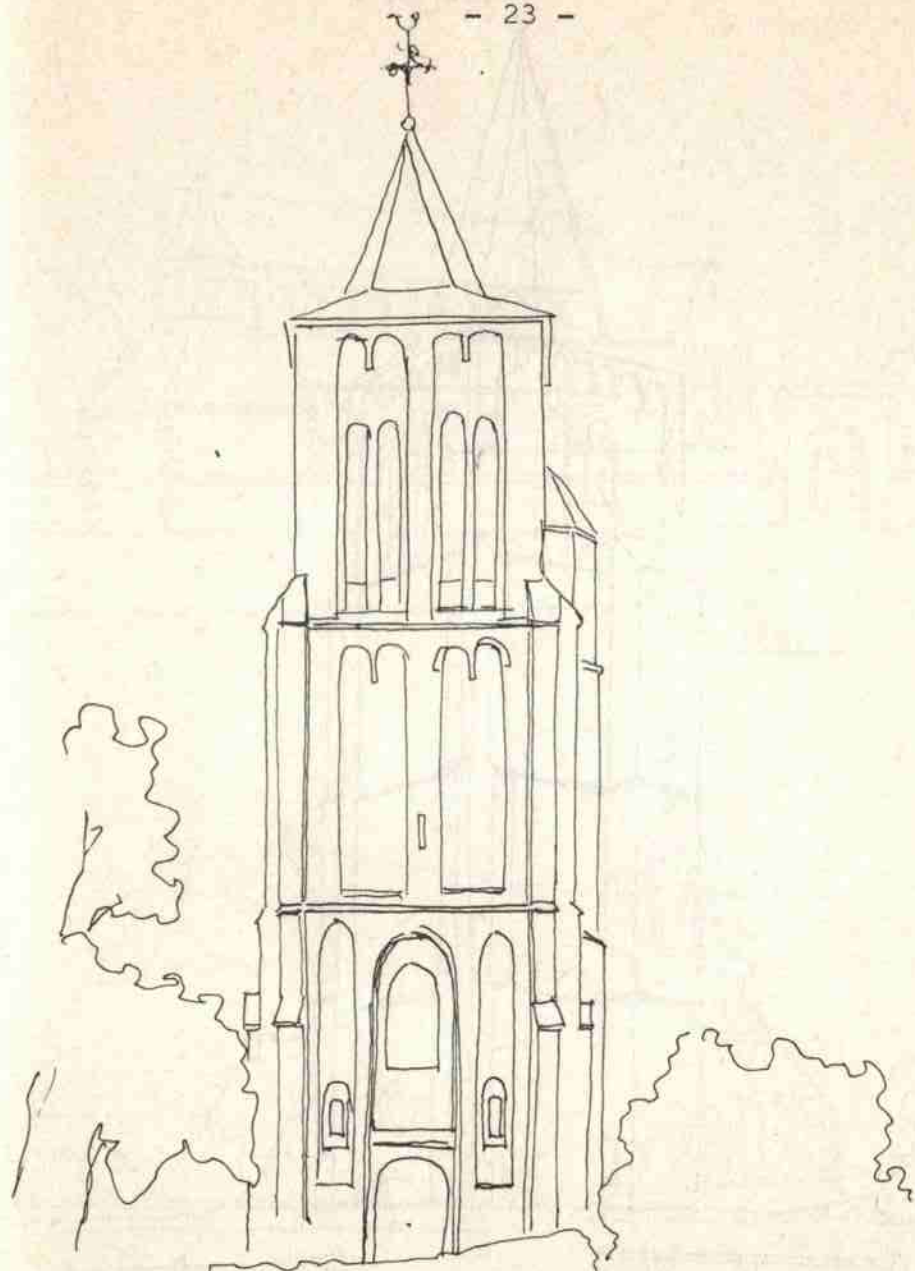

fries van rondboognissen
 toren son

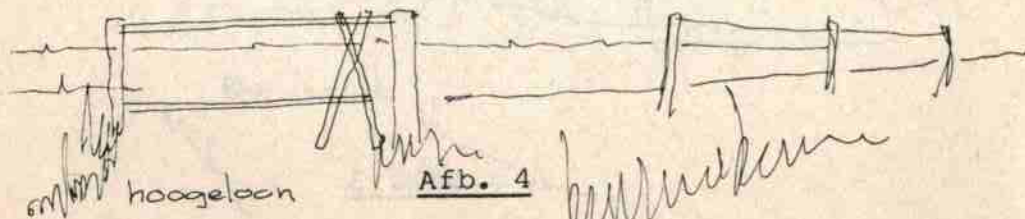
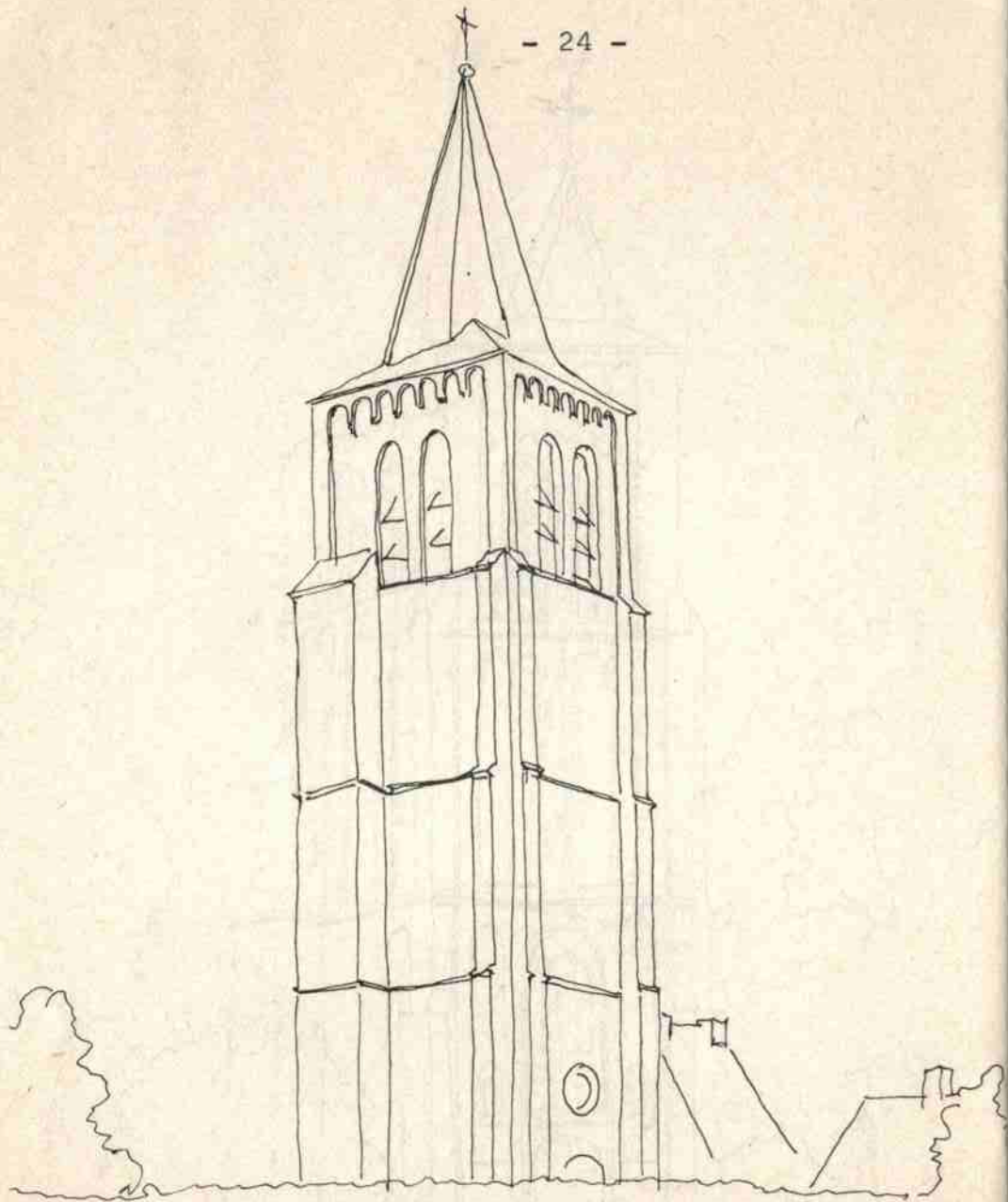
steensel

Afb. 2

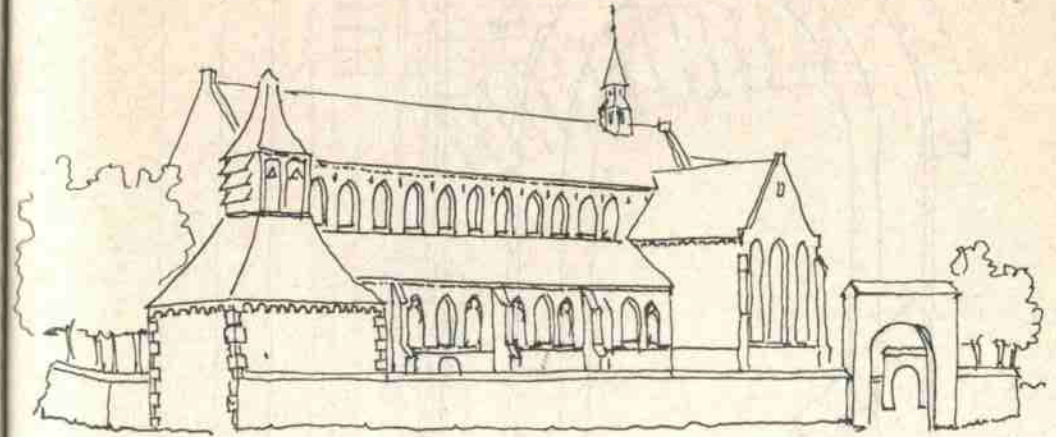

duizel 1948

Afb. 3

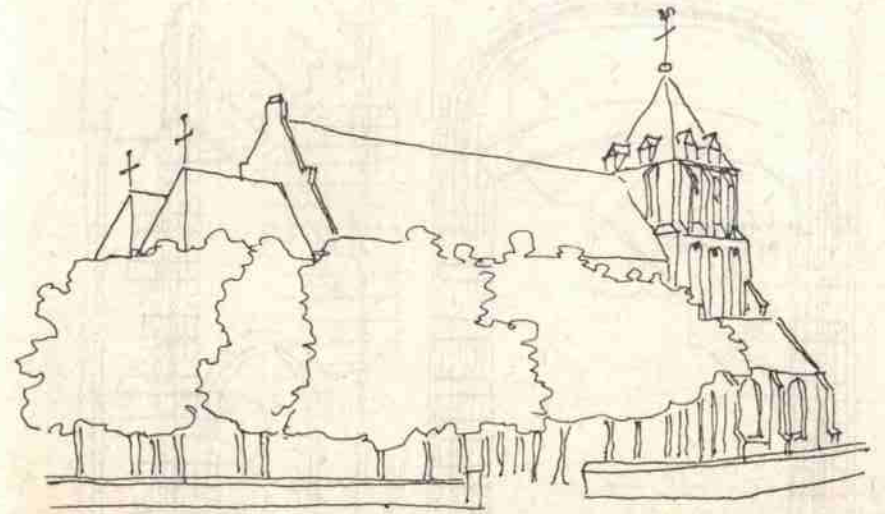

Afb. 4

somerens: muur met luthuis rondom kerkerf

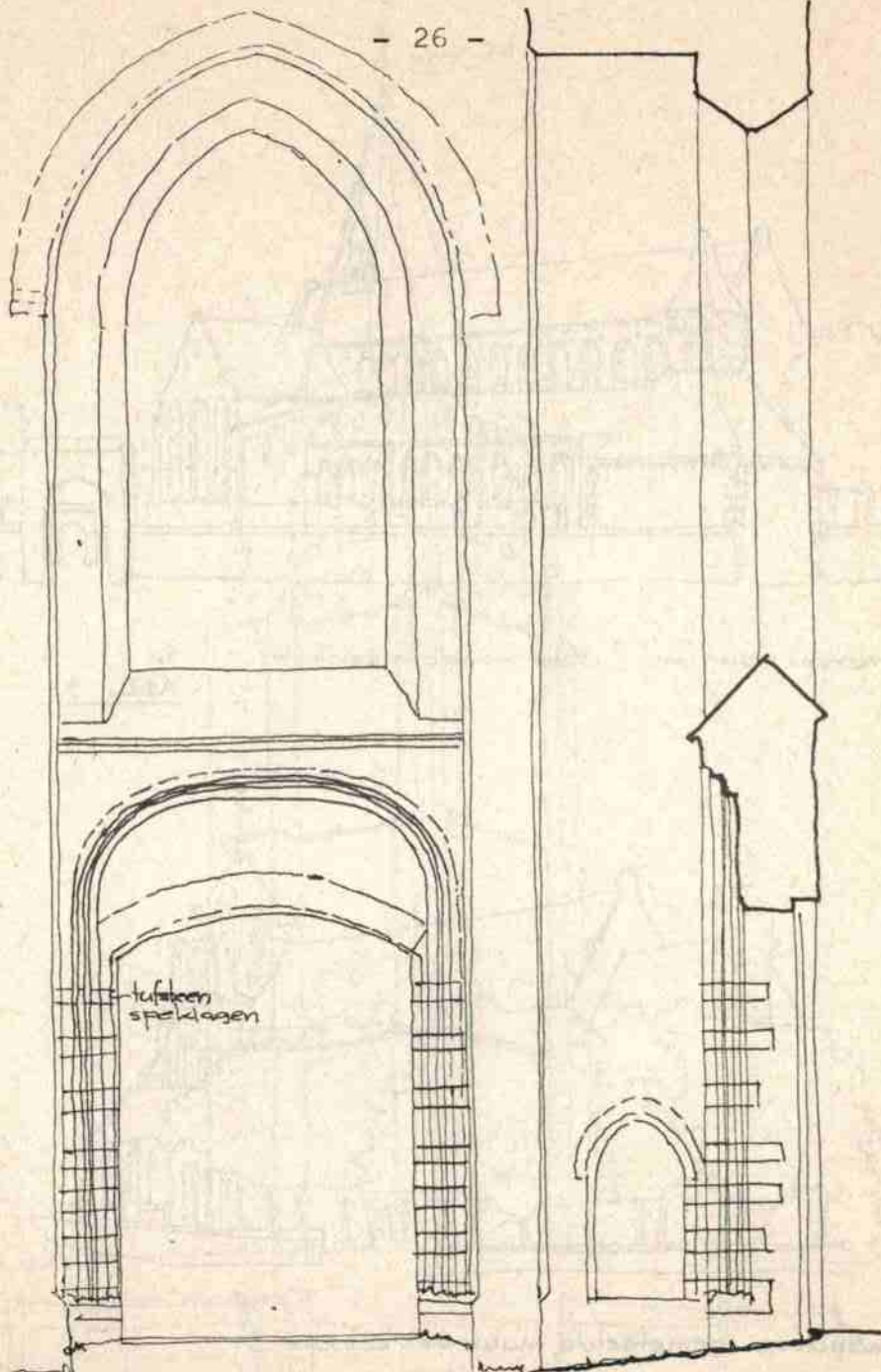
Afb. 5

eindhoven: gemetselde muur om kerker

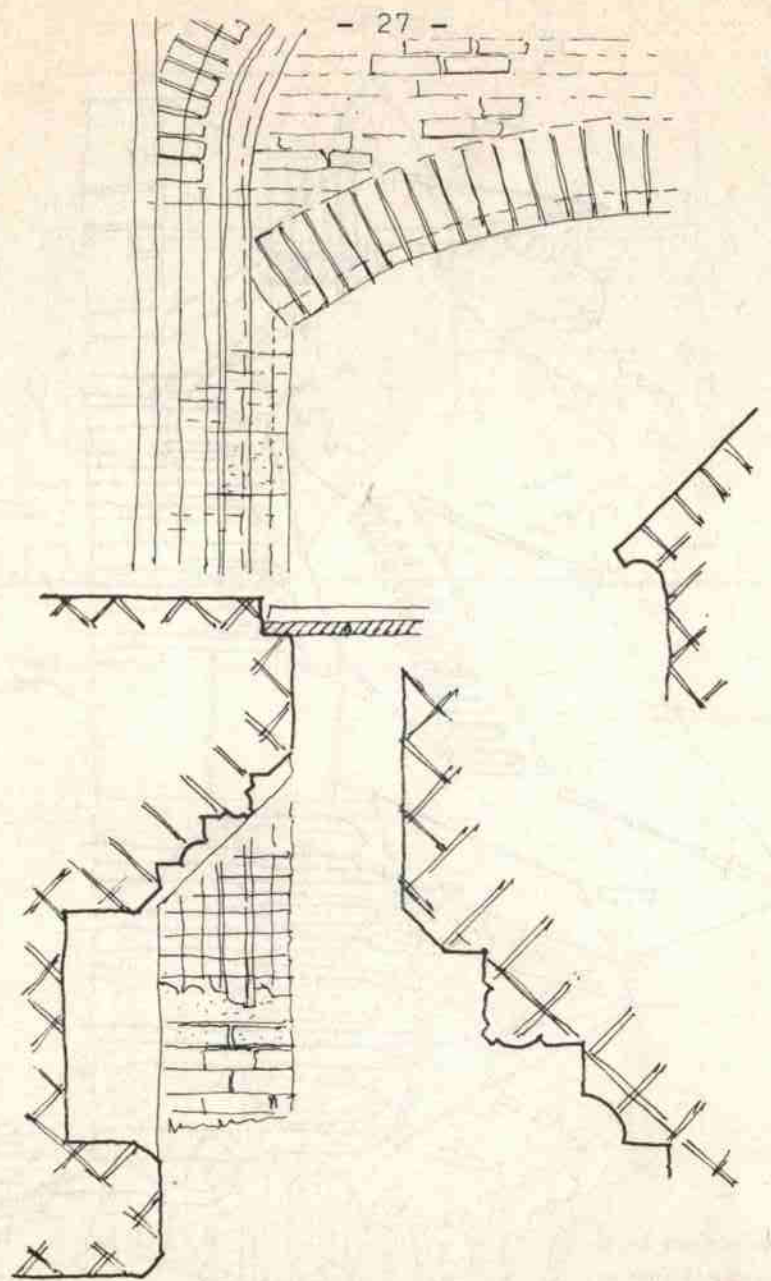
kerksomerens en st. cathrien eindhoven in de 18^e eeuw naar spilman

Afb. 6

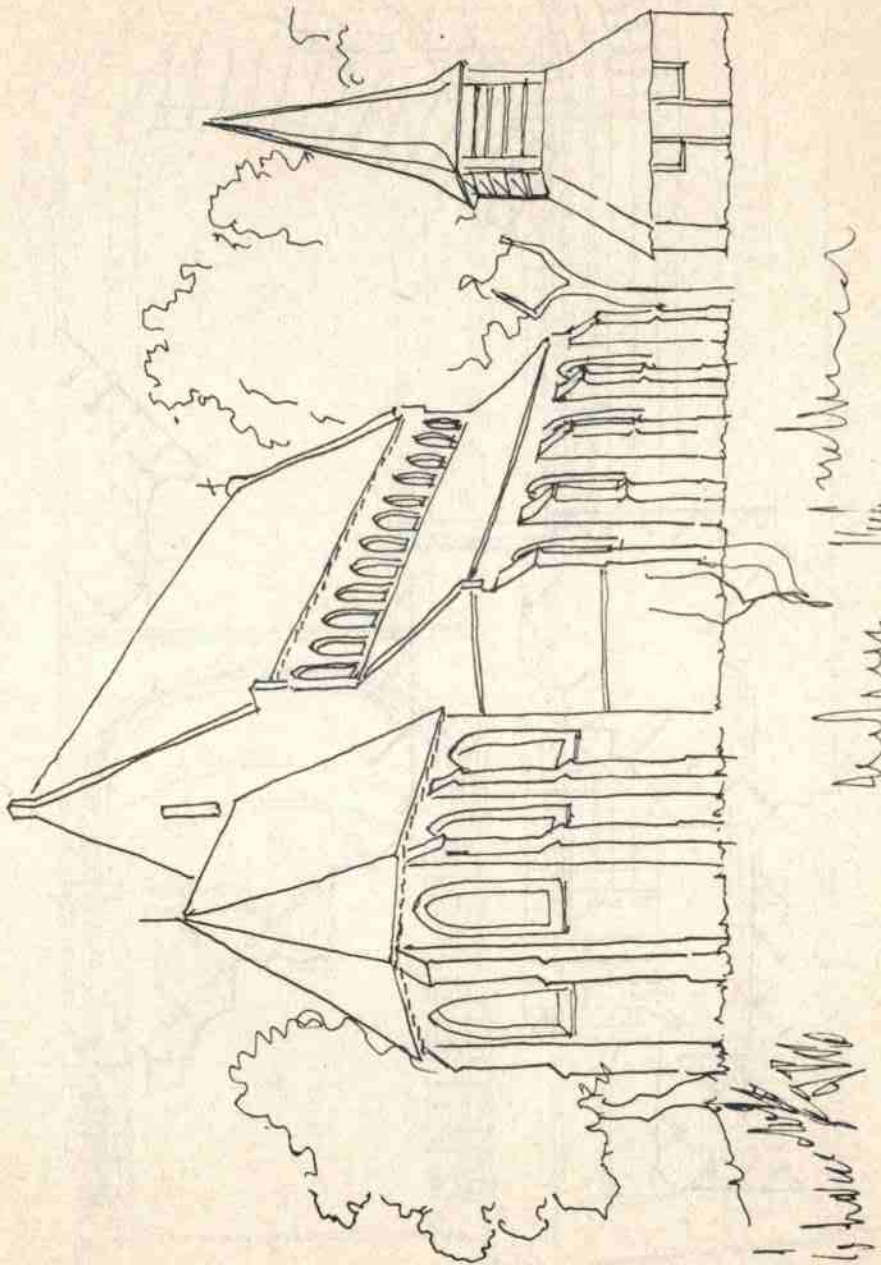
steensel ingang toren opm. h.s. 11/11 1950

Afb. 7

steensel details toreningang met versieringen van profielstenen

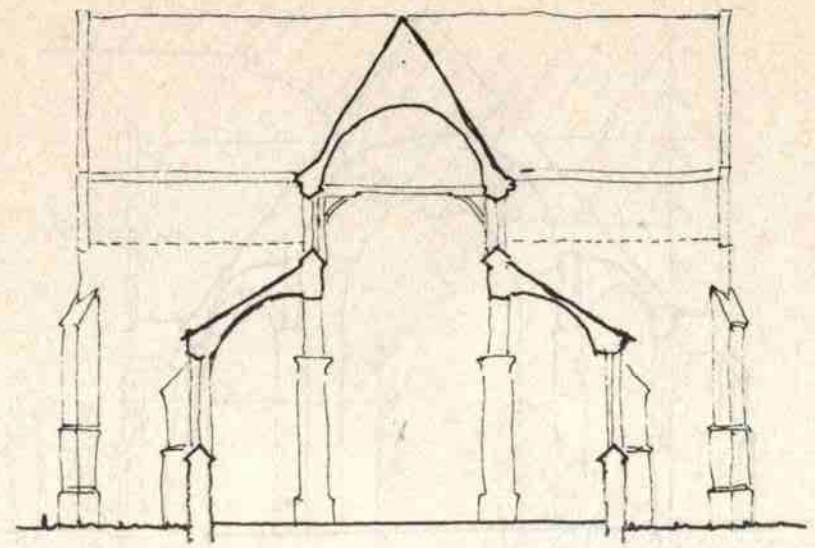
Afb. 8

Afb. 9

kerk met luthuis te stratum in de achttiende eeuw naar spilman

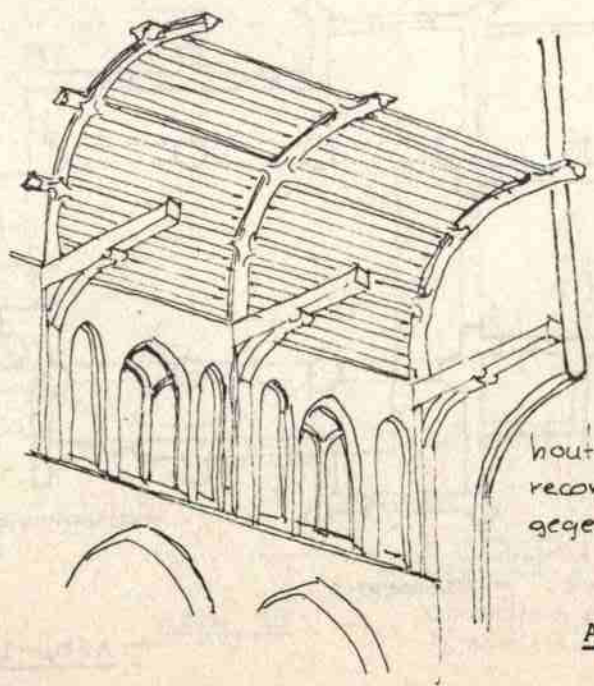
luthuis
kerk

doorsnede basiliek: gerwen

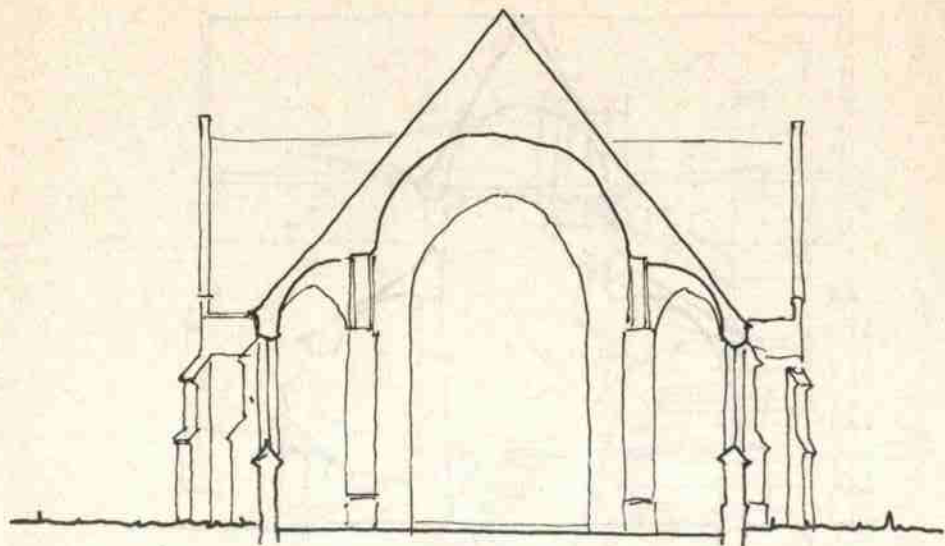
Afb. 10

3011

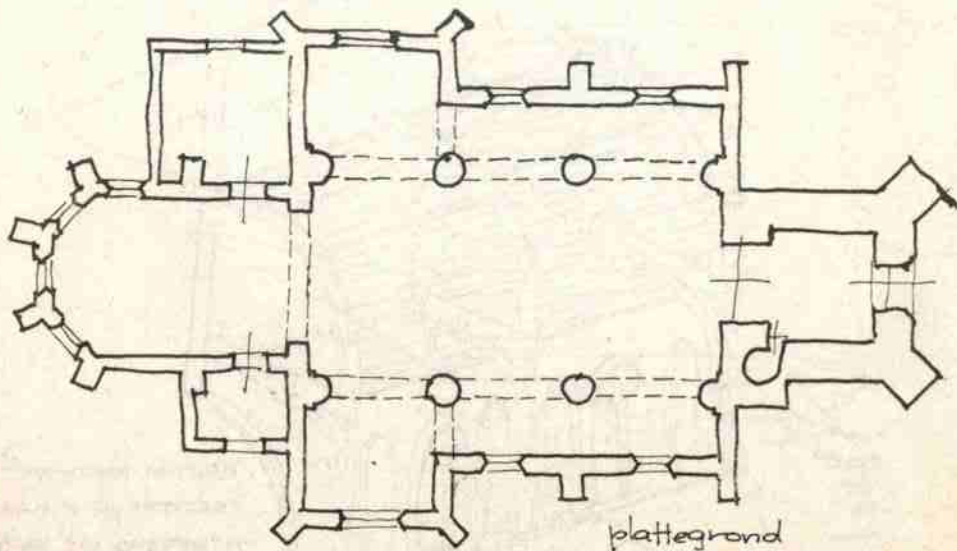

houten tongewelf.
reconstructie naar
gegevens uit 1946

Afb. 11

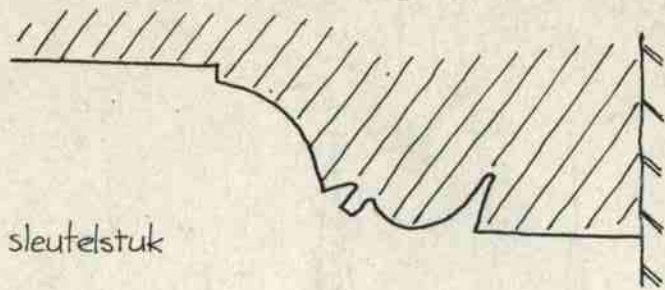
doorsnede

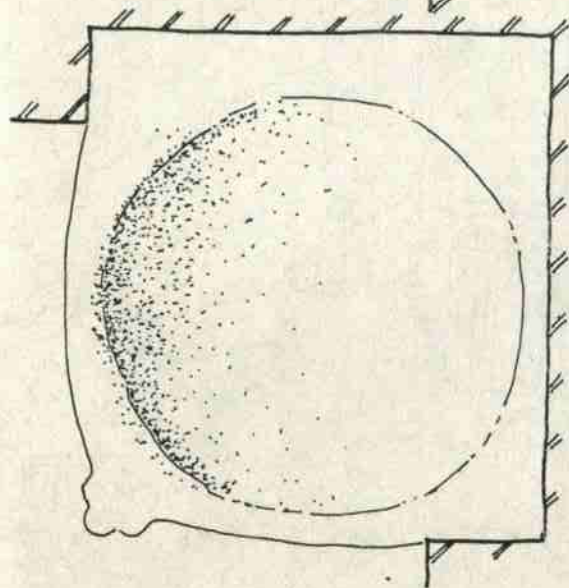
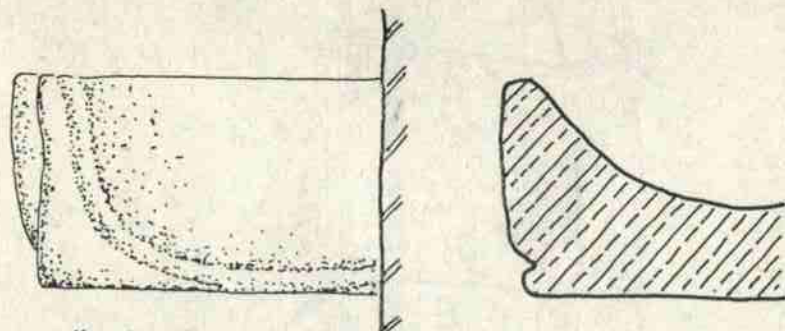
plattegrond

pseudo basiliek: middelbeers

Afb. 12

sleutelstuk

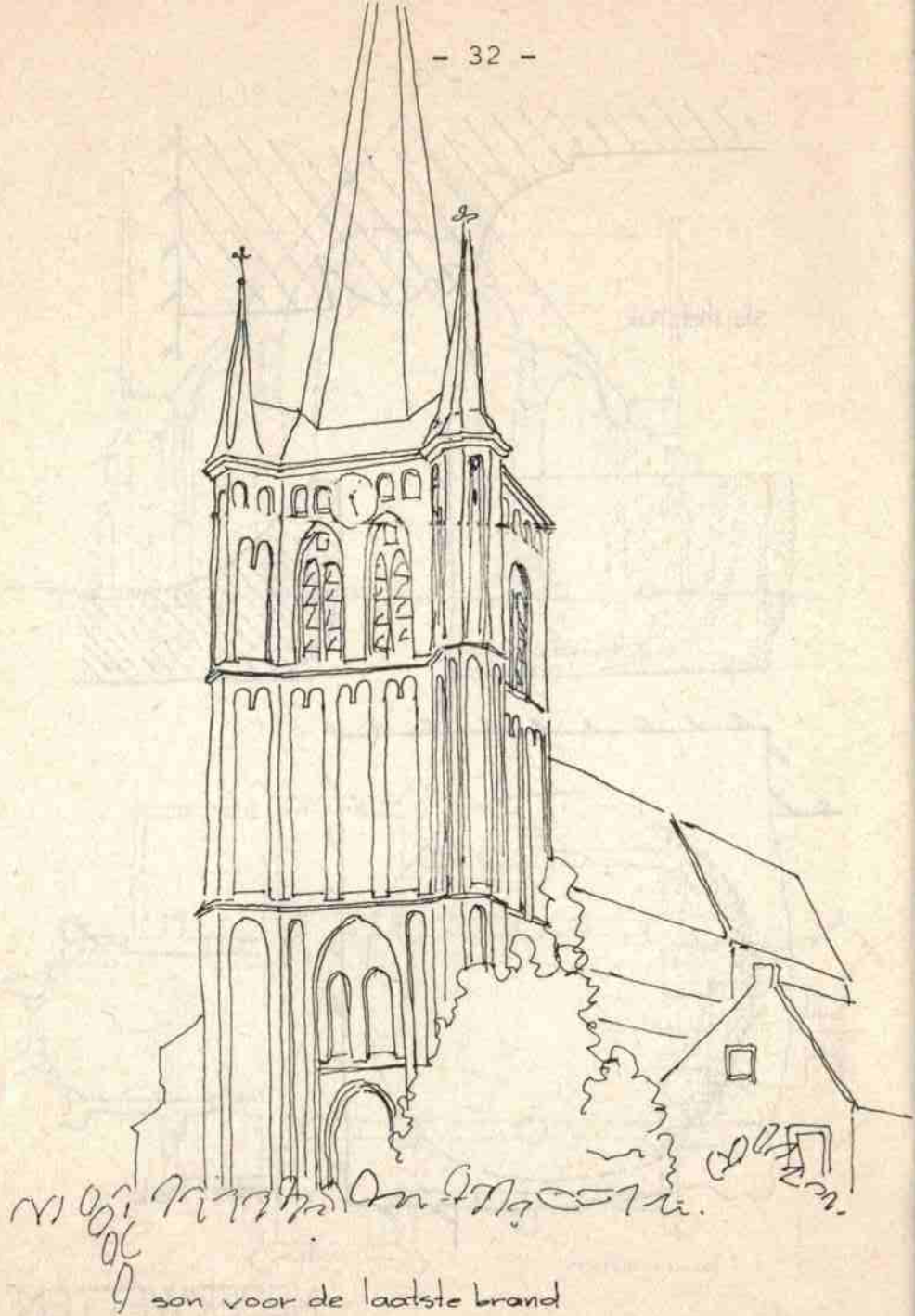

wijwaterbak

Afb. 13

NEDERWETTEN

opmeting en tekening
h. strijbos 1/11 1950

Afb. 14